

Disciplinens politiska funktion

Den tidiga arbetarrörelsens sanktionssystem och medborgarskapandet, ca 1845–1885

ANNE BERG

Uppsala universitet

Denna uppsats bidrar till forskningen om hur den tidiga arbetarrörelsens organisationer formade och fostrade de arbetande klasserna till medborgare. Den tidiga arbetarföreningsrörelsen upprättade sanktionssystem för att korrigera medlemmarnas uppföranden. Systemen analyseras som en disciplinär maktmekanism och studien visar att deras funktion var politisk. Procedurerna formade dugliga föreningsmedborgare med de kunskaper som behövdes för att kunna bedriva organiserad kollektiv politik och verka i ett liberalt kapitalistiskt samhälle i vardande.

Inledning

Måndagen den 1 juli 1872 uteslöts timmerdrängen J. Andersson ur Malmö nya arbetareförening. Uteslutning ur gemenskapen var det hårdaste straffet som kunde drabba en felande medlem i en arbetareförening vid denna tid. Förseelsen som Andersson gjort sig skyldig till var att han ”2:e gånger på föreningens sammankomster visat ett så störande lynne, att glädje och lugn blifvit störda”.¹ Den här typen av uppförande var enligt föreningens ordningsregler inte tillåtet. Att följa reglementet var en skyldighet för de män och kvinnor som ingick i föreningen och gjorde man inte det väntade straff. I reglementet stadgades bland annat att medlemmar inte fick bråka, svära, spela kortspel eller uppföra sig

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. § 7, Prot. styrelse 1/7 1872, A:1:1 Protokoll 1872–1877, Malmö nya arbetareförenings arkiv (MNAF), Malmö stadsarkiv (MSA).

Anne Berg, f. 1981, är fil. dr i historia och lektor i pedagogik vid Uppsala universitet. Till hennes senaste publikationer hör den med Samuel Edquist samförfattade monografin *The capitalist state and the construction of civil society* (2017). Föreliggande artikel är en del av ett VR-finansierat projekt som studerar civilsamhällets framväxt och villkor under 1800-talet.

E-post: anne.berg@edu.uu.se

illa på mötena. Det var föreningens styrelse som hade makt att granska medlemmars handlingar och besluta om straff.² I fallet Andersson verkar beslutet om uteslutning inte ha vållat några längre diskussioner. Straffet var självklart.³ Andersson hade rätt att protestera mot styrelsens beslut och låta saken avgöras av medlemmarna vid ett föreningsmöte. Medlemmarna var trots allt suveräna i förhållande till sina representanter och de hade enligt stadgarna alltid den slutgiltiga makten.⁴ Av allt att döma gick dock inte Andersson vidare med saken utan godtog styrelsens beslut.

Bestrafningen av drängen J. Andersson riktar ljuset mot att de tidiga arbetarorganisationerna hade stadgade regler för hur medlemmarna skulle uppföra sig, auktoriteter till att upprätthålla dem och procedurer för att utdela straff. Arbetarföreningarna hade med andra ord ett sanktionssystem som användes för att fostra och utöva makt över medlemmarna. Hur kan det komma sig att arbetarföreningarna utvecklade sådana system? Vi kan förstå deras själva existens mot bakgrund av det som Michel Foucault kallade för den disciplinära maktteknikens "generalisering".⁵ Foucault hävdade att övergången till kapitalismen innebar framväxten av en ny typ av samhällelig maktteknik han kallade disciplin. Den disciplinära makten styrde, formade, effektiviserade och kontrollerade människors uppföranden, inte minst genom olika system för övervakning och sanktioner.⁶ Metoden kom att spridas och inkorporeras i det framväxande kapitalistiska samhällets huvudsakliga institutioner: fabriken, skolan, armén, korrektionshuset, fattigtugan och fängelset.⁷ Min tolkning är att vi även kan se den materialiseras i arbetarföreningarnas sanktionssystem. Systemet innehöll nämligen metoder för kontroll av människor genom övervakning, tekniker för att avskilja medlemmarna från omvärlden samt en straffmekanism som

2. § 10–12, *Reglemente för Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1872).

3. § 7, Prot. styrelse 1/7 1872, Protokoll 1872–1877, Malmö nya arbetareförenings arkiv, (MSA).

4. § 12, *Reglemente för Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1872).

5. Michel Foucault, *Discipline and punish: The birth of the prison* (New York 1995) s. 207–216.

6. Foucault (1995) s. 215–216. Se även Johannes Fredriksson, "Maktbegreppets bruk: Analysen av fängelsestraffet i *Övervakning och straff*", i Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.), *Att rätt förfoga över tingen: Historiska studier av styrning och maktutövning* (Uppsala 2007); Roddy Nilsson, *Foucault: En introduktion* (Lund 2008) s. 97–113, 177–181.

7. Foucault (1995) s. 170–194, 208–212.

straffade avvikande beteenden och normaliserade goda uppföranden – aspekter som betraktats som grundstenar i disciplinen.⁸

Jag tror att vi kan nå ytterligare kunskap om hur arbetarföreningsrörelsen formade och fostrade sina medlemmar genom att studera sanktionssystemet som en disciplinär mekanism. Roddy Nilsson har framhållit att historiker gärna kan använda Foucaults tänkande som ett sätt att utveckla problemställningar och betrakta historiska fenomen i nya perspektiv.⁹ Det är i denna mening teorin om disciplinen och dess fostrande, subjektsskapande, funktioner används här. Det analytiska intresset ligger dock inte i att bekräfta att arbetarföreningarna kan placeras vid sidan av till exempel cellfängelset, hospitalet, skolan eller korrektionshuset. Arbetarföreningarnas disciplinära tekniker delade vissa drag med dessa – vi kan till och med tänka oss att de hade samma rötter – men de hade också egna former och inte minst egna funktioner. Till skillnad från de typiska disciplinära institutionerna var deltagandet i arbetarföreningarna frivilligt. Människor sökte sig till dessa för att de erbjöd saker såsom sjuk- och begravningskassor, tillgång till tidningar och böcker samt politiska och underhållande aktiviteter. Föreningarna vilade dessutom på egalitär grund och de styrdes genom en representativ parlamentarisk modell. De var gemenskaper där de politiskt marginaliserade och fattiga praktiserade ett slags folkstyre.¹⁰ Vi kan därför anta att sanktionssystemet som disciplinär mekanism hade andra konkreta funktioner som hörde samman med arbetarföreningarnas sätt att fungera. Och häri ligger det analytiska intresset.

Syftet med uppsatsen är att bidra till forskningen om hur den första arbetarföreningsrörelsen under 1800-talet formade och danade de arbetande klasserna. Detta görs genom att undersöka sanktionssystemets fostrande funktioner i den tidiga föreningsrörelsen för arbetare och hantverkare 1845–1885. Foucault betraktade disciplinen som den generella metod som formade de arbetande klasserna till fogliga och funktionella lönearbetare och medborgare. Han diskuterade discipli-

8. Det som däremot saknas är måhända en av de viktigaste delarna i disciplinen, nämligen belöningen, se Foucault (1995) s. 180–181. En tolkning är förstås att belöningen var att få vara kvar i föreningen.

9. Roddy Nilsson, "Foucault, historien och historikern: Receptionen av Foucault inom svensk historisk forskning", *Lychnos* (2008) s. 138.

10. Anne Berg, "En demokratisk revolution: De tidiga arbetarorganisationerna och formandet av demokrater från 1840-tal till 1880-tal", i Anne Berg *et al.* (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring* (Uppsala 2017) s. 69–86.

nen som en infiltrerande maktteknik; infiltrerande och stärkande av befintliga, låt oss kalla dem, samhällsliga maktrelationer. Disciplinens övergripande samhällsliga funktion var i sista hand att (re)producera det liberala kapitalistiska samhällssystemet.¹¹ I grund och botten är denna uppsats därför ett bidrag till forskningen om hur arbetarklassen blev föremål för maktutövning under det liberala kapitalistiska samhällets framväxt. Men till skillnad från ofrivilliga eller ekonomiskt nödvändiga disciplinära institutioner, alternativt uppifrån eller relativt sett utifrån kommande projekt,¹² fokuseras här den tidiga arbetarföreningsrörelsens roll. I nästa avsnitt ska jag beskriva vad uppsatsen bidrar med i relation till det rådande forskningsläget gällande just arbetarrörelsens fostrande funktioner.

Forskning om arbetarrörelsens fostrande funktioner

Den svenska forskningen om arbetarklassens kultur och rörelser uppmärksammade tidigt dess fostrande och samhällsreproducerande funktioner. Den första arbetarföreningsrörelsen med bildningscirklar och liberala arbetareföreningar har till exempel betraktats som samförståndsskapande och förborgerligande organisationer. Bildningscirkelarna har beskrivits som civiliseringsprojekt och en del i medel- och borgarklassens försök att forma en arbetarbefolkning som var funktionell för deras politiska och ekonomiska intressen.¹³ Eric Johannessons uppsats "Massorna i samhällets förstuga" driver tesen att bildningscirkelarna var borgerliga fostransprojekt där målet var att dämpa klasskonflikter och sprida medelklassens kultur till samhällets lägre skikt.¹⁴ Frans Lundgrens på foucauldiansk grund vilande analys av just bildningscirkelarnas moraliskt fostrande verksamhet visar också hur de var en del i att påverka medlemmarnas livsföring. I *Den isolerade medborgaren* beskriver han hur bildningscirkelarna, via sammankomster, tal och föredrag, gav

11. Foucault (1995) s. 220–223. Se även Fredriksson (2007) s. 49–51.

12. Lars Pettersson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala 1992); Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Uppsala 2003); Roddy Nilsson, *Kontroll, makt och omsorg: Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940* (Lund 2003).

13. Torkel Jansson, *Adertonhundralets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Uppsala 1985) s. 189–190, 196–203.

14. Eric Johannesson, "Massorna i samhällets förstuga: Om den liberala bildningsrörelsen vid 1800-talets mitt", i Elisabet Stavenow-Hidemark (red.), *Fataburen* (1982).

de lägre skikten lärdomar i hur de skulle styra sig själva; hur de skulle bli självreglerande, fria, individer.¹⁵

När det kommer till arbetarrörelsens fostrande roll har majoriteten av forskningen bedrivits på den socialdemokratiska rörelsen och därmed den senare delen av 1800-talet och framåt. Ett klassiskt verk är Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren*. Ambjörnsson studerar arbetar- och folkbildningsrörelserna i Holmsund 1880–1930. Föreningarna skapade i hans mening bildade och nyktra individer där träningen i vissa färdigheter, till exempel konsten att debattera, var en del i skapandet av en skötsam medborgare. I föreningslivet fostrade arbetarna sig själva till politiskt kompetenta individer, som kunde nå upp till de ideal som det borgerliga samhället avkrävde dem för att de skulle erbjudas inträde till den politiska representationen.¹⁶ Ambjörnsson visar sålunda att arbetar- och nykterhetsrörelsen skapade en arbetare som antog en nykter, samförståndsinriktad och reformistisk hållning.

Under 1980- och 1990-talen debatterades hur skötsamheten skulle förstås och vilken position den hade i den bredare arbetarkulturen under det långa 1800-talet.¹⁷ En del studier hade också kommit som problematiserade idén om skötsamheten som ideal och livsstil. Lars Magnusson, som introducerade begreppet ”bråkighet”, menar att hantverkarkulturen under början av 1800-talet präglades av sådant som arbetsvägran och frimåndagar som tyder på att gesällerna inte underordnade sig arbetsledarnas intressen. Mats Franzén kom sedan att föra fram ”egensinne” som ett sätt att förstå existensen av arbetares maktkritiska praktiker.¹⁸ Björn Horgby lät sammanföra begreppen och menar att de ska betraktas som två livsstilar och strategier som arbetare kunde tillämpa. I studien av arbetarkulturens förändringar i Norrköping 1860–1940 diskuterar han hur arbetarna generellt gick från att ha haft en egensinnig livsstil till en skötsam under perioden. Gällande arbetarföreningsrörelsens roll i den allmänna ”disciplineringsprocessen” gav den enligt Horgby arbetarna både en känsla

15. Lundgren (2003) s. 34–39, 193–242.

16. Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930* (Stockholm 1988).

17. För en god analys av debatten, se Stefan Nyzell, *Striden ägde rum i Malmö: Möllevångskravallerna 1926: En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige* (Malmö 2009) s. 32–47.

18. Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850* (Stockholm 1988); Mats Franzén, ”Egensinne och skötsamhet i svensk arbetarkultur”, *Arkiv: För studier i arbetarrörelsens historia* (1991).

av kollektiv samhörighet och en skötsam livshållning.¹⁹ Organiseringen i föreningarna hade en kuvande verkan på den bråkiga arbetarkulturen och egensinnet som strategi. Samtidigt var skötsamheten en taktik för att närma sig borgarklassens nivå, utan att överta dess kultur.²⁰

Utän tvekan är vår kännedom om arbetarrörelsens maktutövande och fostrande funktioner stor. Ovan har jag enbart erbjudit en kortfattad genomgång av några huvudverk och diskussioner, men på det stora hela är förekomsten av ett skötsamhetsprojekt allmänt erkänd kunskap. I avhandlingen *"Striden ägde rum i Malmö"* har Stefan Nyzell utförligt diskuterat frågan om skötsamhet (och egensinne) som idealtyper.²¹ Nyzell har uppmanat forskare att försöka gå bortom kategorierna och inte låta dem fungera som ett analytiskt raster som i värsta fall kan begränsa undersökningar.²² Det är ett råd jag tagit fasta på. Ett annat drag värt att lyfta fram är att forskningen till stora delar ägnat sig åt att studera den ideologiöverföring som förekom i arbetarrörelsen. Inte minst har dess olika utbildningsinsatser analyserats i ett kritiskt perspektiv. Vi vet mycket om hur arbetare fostrats i riktning mot skötsamhet och samförstånd via föreläsningar, böcker, studiecirkel, tal och tidningar.²³ Men det finns fortfarande ett behov av studier som behandlar de systematiska vardagliga och rutinartade praktiker som på olika sätt var avsedda att forma arbetarnas beteenden i sammanslutningar. Där vi mycket väl vet hur arbetarklassen fostrades genom exempelvis växelundervisningens sanktionssystem i skolan, eller på fabriksgolvet genom att foga sig under tidsdisciplinen, saknas i stort motsvarande analyser om arbetarrörelsen, och då inte minst den tidiga arbetarföreningsrörelsen.²⁴ Sådana kunskaper är dock viktiga för att teckna en fullödig bild av hur arbetarrörelsen formade och danade de arbetande klasserna.

19. Horgby (1993) s. 59–61, 67–68.

20. Horgby (1993) s. 43–45, 48–49, 68. Se även Peter Billing & Mikael Stigendal, *Hegemonins decennier: Lärdomar från Malmö om den svenska modellen, Möllevångens samhällsanalys* (Lund 1994); Jenny Jansson, *Manufacturing consensus: The making of the Swedish reformist working class* (Uppsala 2012).

21. Nyzell (2009) s. 33–34, 40–42.

22. Nyzell (2009) s. 33–34.

23. Ambjörnsson (1988); Horgby (1993) s. 47–49, 54–57; Lundgren (2003) s. 193–242; Åsa Linderborg *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* (Stockholm 2001).

24. Petterson (1992); Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen: Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet* (Lund 1999); Esbjörn Larsson, *En lycklig mekanism: Olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution* (Uppsala 2014).

En analys av de tidiga arbetarorganisationernas sanktionssystem

Som redan framgått är den teoretiska utgångspunkten i artikeln att sanktionssystemet i arbetarföreningarna kan betraktas som en disciplinär mekanism för att skapa och upprätthålla vissa normer och handlingsmönster hos deras medlemmar. Som också nämndes ovan handlar disciplinär maktutövning om att forma individer så att de uppfyller vissa mål, bland annat genom att straffa avvikelser och därigenom etablera normer.²⁵ Uppsatsen undersöker därför vilka slags uppföranden och värden som sanktionssystemet fostrade fram i den tidiga föreningsrörelsen för arbetare och hantverkare 1845–1885. Med begreppet sanktionssystem avses på ett konkret plan de ordningsregler som fanns i arbetarföreningarna och vad de dikterade, de auktoritära instanser som skapades för att upprätthålla dem samt den straffprocedur och de strafftekniker som etablerades.

Maktutövning i ett disciplineringsperspektiv, det vill säga de praktiker genom vilka individers beteenden påverkas, har analyserats på olika sätt. När det kommer till att analysera särskilda disciplinära mekanismers subjektsskapande har en modell utvecklad av sociologen Nikolas Rose vunnit visst inflytande.²⁶ Rose har identifierat några dimensioner som kan vara fruktbara att utgå från för att empiriskt studera hur särskilda mekanismer eller program sökt utöva inflytande eller påverka, korrigera eller straffa, och därigenom format människor till brottslingar, galningar, medborgare och så vidare. Sanktionssystemet kan liknas vid det Rose kallar för en styrningsteknologi. En teknologi är en mekanism vars samlade delar styr människors uppföranden i praktiken. Det kan till exempel röra sig om hur människor straffas eller tränas mot bakgrund av vissa fastlagda lagar eller pedagogiska program. I det följande har jag låtit mig inspireras av Rose i hur jag analyserar sanktionssystemet som en praktisk disciplinär mekanism.²⁷

25. Fredriksson (2007) s. 55.

26. Nikolas S. Rose, *Powers of freedom: Reframing political thought* (Cambridge 1999) s. 22; Nikolas S. Rose, *Governing the soul: The shaping of the private self* (London 1999) s. xi–xii. Roses modell syftar i första hand till att studera styrningsrationalitet i liberala samhällen, vilket går tillbaka på Foucaults senare tänkande kring begreppen liberal styrning, styrningsrationalitet eller styrningsmentalitet (eng. *governmentality*). Modellen är dock även möjlig att använda för att studera den så kallade disciplinära maktens tekniker och subjektsskapande. I studier av svensk historia har modellen t.ex. influerat Germund Larsson, *Förbrytelser och förvisningar: Bestraffningssystemet i de svenska läroverken 1905–1961* (Uppsala 2018).

27. Nikolas S. Rose, *Inventing our selves: Psychology, power, and personhood* (New York 1996) s. 22–29; Rose (1999) s. xi–xii.

Det första empiriska avsnittet beskriver och analyserar de ordningsregler som fanns i föreningarna och som utgjorde sanktionssystemets grund. Vilka uppföranden problematiserades och kunde föranleda olika typer av korrigeringar? Svaret på denna fråga ger möjlighet att vända på perspektivet och även diskutera vilka normer och uppföranden som därigenom skulle fostras fram.²⁸ Den andra aspekten jag analyserar rör sanktionssystemets maktrelationer och dess auktoriteter. Disciplinära mekanismer, som ett sanktionssystem, skapar auktoriteter som upprätthåller och leder verksamheter samt utvecklar strategier i detta syfte.²⁹ Vilka var sanktionssystemets auktoriteter och vilken maktrelation skapades mellan dessa och medlemmarna? Vilka strategier utvecklades för att kontrollera medlemmarna? Dessa frågor besvaras i det andra empiriska avsnittet.

I det avslutande avsnittet diskuteras frågan om vilka straff som användes för olika förseelser och hur det gick till när en medlem blev misstänkt för ett brott. Denna analys ger ytterligare perspektiv på systemets fostrande funktioner i och med att den visar var gränslinjerna drogs upp när det kommer till opassande uppföranden. Särskilt fokuseras uteslutningsstraffet – det hårdaste straffet – och hur det kan betraktas.

Vilka organisationer utgjorde då den tidiga arbetarföreningsrörelsen? De första var de så kallade bildningscirkelarna, cirka 30 till antalet, och de verkade från mitten av 1840-talet och tio år framåt. Från 1860-talets mitt och 15 år framåt formerades i runda tal 120 så kallade arbetareföreningar. Från och med 1870-talets slut uppstod slutligen en rad fackföreningar, konsumtionsföreningar och diskussionsklubbar. Det som bland annat utmärkte denna skara av organisationer var att de saknade en centralorganisation och att deras politiska inriktning i första hand var liberal. Vidare hade de sociala, kulturella och ekonomiska målsättningar likaväl som politiska.³⁰

Att tala om en tidig arbetarföreningsrörelse är dock inte helt oproblemiskt. Vid denna tid betydde begreppet arbetare en annan sak än

28. Rose (1996) s. 25–29.

29. Rose (1996) s. 25–29.

30. Axel Pählman & Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900: En undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och Kooperationens första skede* (Stockholm 1944) s. 149–153; Lars Edgren, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987); Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång: Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869* (Stockholm 1990) s. 16–18; Lundgren (2003) s. 193–213.

under det sena 1800-talet och framåt. Arbetare kunde användas som en beteckning på en fabriksarbetare, och i den radikala pressen finner vi ett socialistiskt arbetarklassbegrepp växa fram. "Arbetare" eller "arbetsklass" användes också bland de mer välbeställda för att ringa in icke jordägande grupper eller ståndspersoner. Även om majoriteten av föreningarna använde begreppet arbetare i sitt namn, eller kombinationen hantverkare och arbetare, var medlemsskaran klassmässigt blandad. En arbetarförening kunde vid denna tid bestå av både industriarbetare, hantverkare, handlare, tidningsmän, folkskollärare och till och med en och annan fabriksarbetare. De brukade därmed begreppet i en mer generell och icesocialistisk betydelse.³¹ I grunden var organisationerna sällan skapade av medlemmar ur de lägre samhällsskikten, men de var riktade till dem.

Den första arbetarrörelsens organisationer bestod som nämnts av en brokig skara sammanslutningar som verkade i olika perioder. I denna uppsats har jag valt att koncentrera mig på de så kallade bildningscirkelarnas och arbetareföreningarnas sanktionssystem. Lokala yrkesbaserade fackförbund har utelämnats ur studien liksom mindre arbetarklubbar. Bildningscirkelarna riktade sig i första hand till hantverkare och hantverksarbetare, medan de senare arbetareföreningarna hade både hantverkare, fabriks- eller tjänstearbetare i blickpunkten. Båda dessa typer av organisationer tillät stundom kvinnor att bli medlemmar. Det finns få studier som diskuterat hur föreningslivet i cirkelarna eller arbetareföreningarna fungerade på ett praktiskt plan. Vi vet dock mycket om sammanslutningarnas politik och inte minst utbredning.³² Vidare finns av allt att döma ingen studie som specialstuderat föreningarnas vana att korrigera och straffa sina medlemmar. Den enda forskare som nämnt saken är Horgby i sin studie om Norrköping.³³

Källmaterialet till analysen av sanktionssystemet utgörs i första hand av bildningscirkelarnas och arbetareföreningarnas stadgar. Det var stadgarna som utgjorde sanktionssystemets regelverk. Föreningarnas styrdokument används för att teckna en bild av vilka handlingar som var straffbara, vilka olika slags straff som kunde utdömas och hur detta gick

31. Jansson (1985) s. 199.

32. Pålman & Sjölin (1944); Carl Landelius, *1840–1850-talets bildningscirkel och arbetareföreningar i Sverige* bd. 1 & 2 (Stockholm 1936); Abrahamsson (1990); Lundgren (2003).

33. Horgby (1993) s. 48.

till. Därtill används reglerna för att analysera vilka som hade makten att straffa och vilka rättigheter en medlem hade om han stod anklagad. I den följande analysen har tio bevarade stadgar för bildningscirklar och tidiga bildningsföreningar för hantverkare och hantverksarbetare använts, och i runda tal 40 bevarade stadgar från arbetareföreningar.³⁴ Detta är förstås, sett till mängden organisationer som etablerades 1845–1885, enbart ett mindre urval. Då studiens grundläggande intresse är att teckna en bild av regelbundna drag kan underlagets generaliserbarhet självklart ifrågasättas. I valet av stadgar har jag i första hand koncentrerat mig på att få ett brett urval av svenska städer och tätorter under perioden.³⁵

För att komma åt hur systemet fungerade i praktiken har protokoll från en bildningscirkel och två arbetareföreningar studerats. Det rör sig mer specifikt om Göteborgs bildningscirkel (1847–1863), Malmö arbetareförening (1867–1872) och Malmö Nya arbetareförening (1872–u.å.). Det är i de bevarade styrelse- och mötesprotokollen som vi kan spåra hur det gick till när reglerna upprätthölls och hur ordningsregler formulerades och skärptes. Via protokollen ges till exempel inblickar i hur det gick till när medlemmar anklagades och straffades, och för vad. Huvudmetoden har varit att använda några slumpvist upptäckta fall, upphittade vid en genombläddring av protokollen som tangerar undersökningsperioden, och göra kvalitativa djupanalyser av dessa. Protokollmaterialet har inte studerats systematiskt i sökande efter antalet bestraffningar per år eller liknande. De fall som diskuteras är med andra ord inte alla som förekom, mer än i något exempel som kommenteras nedan. De ger trots detta en typ av inblick i hur sanktionssystemet faktiskt fungerade, som stadgematerialet inte erbjuder läst för sig.

Ordningsreglerna och det korrekta uppförandet

Föreningarnas stadgar och reglementen var de dokument som både angav hur organisationen skulle skötas på ett formmässigt plan. Styrdokumenten var i den meningen föreningarnas egna lagar. Här fanns även

34. Arbetareföreningarnas stadgar återfinns i småtrycks katalogen Polit.ekon arb.fören. på Kungliga biblioteket i Stockholm. Här finns även stadgar från lokala hantverks- eller fackföreningar. Jag har tagit med några exempel som belyser att även dessa hade liknande sanktionssystem. Information om källor till de första hantverkar- och arbetareföreningarna har återfunnits i Johannesson (1982); Pålman & Sjölin (1944); Lundgren (2003).

35. Dessutom uppnåddes med 50 stadgar en informationsmättnad. Med det menar jag att samma eller liknande formuleringar gällande stadgarnas innehåll samt enbart ett fåtal gentemot dessa avvikande formuleringar påträffades.

de ordningsregler som visade vilka beteenden och handlingar som var förbjudna, vilka som hade rätten att straffa och vilka olika straffformer som fanns.³⁶

Ordningsreglernas existens kan förmodligen spåras till gesällskapens och skrånas ordningsstadgar. Bildningscirkelarna var delvis modellerade på de gamla gesällskapen och arbetarföreningarna hade också sådana drag.³⁷ Ordningsreglerna var lösningen på de problem som kunde uppstå när en rad människor skulle vistas i samma lokal under en viss tid, eller ingå i en gemenskap där alla förväntades praktisera sina skyldigheter och rättigheter.

En av de mest grundläggande ordningsfrågorna för föreningarna handlade om att se till att obehöriga inte släpptes in i lokalerna. Föreningarna stadgade därför att medlemmarna alltid skulle visa upp sin tillhörighet. Reglerna kring detta var tydliga, som Stockholms arbetare-förenings stadga från 1868 visar. Här kan man läsa att varje "föreningsmedlem ska bära föreningstecknet synligt. Man får inte låna ut sitt tecken. Om så sker, bestämmer styrelsen om medlemmen får vara kvar i föreningen eller ej."³⁸ Som diskuteras nedan kom olika strategier för att övervaka medlemmarna att växa fram för att förhindra att obehöriga vistades i föreningarnas lokaler. Först ska dock frågan om innehållet i reglerna diskuteras. Vilka uppföranden problematiserades, var förbjudna och kunde föranleda olika typer av korrigeringar?

Ordningsreglerna förevisade i första hand hur medlemmarna skulle bete sig på mötessammanträdena, på fester och i läsesalar. Det man ville korrigera kan sammanfattas i termer av bråkiga beteenden samt beteenden som stred mot den egalitära ordningen. De fixerade i samtliga fall något som kallades för ett värdigt, anständigt eller gott uppförande. I Kristianstadscirkelns stadgar från 1848 står det att styrelsen har rätt att utesluta en medlem som "genom känt omoraliskt och förgälselväckande uppförande motarbetar dess rena ändamål".³⁹ Detta är ett exempel på en lång rad liknande formuleringar. Medlemmarna skulle helt enkelt

36. Se t.ex. § 22, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Stockholm* (Stockholm 1847); § 17, *Stadgar för bildnings-föreningen i Örebro* (Örebro 1850); § 4, § 21, *Reglemente för arbetareföreningen i Eskilstuna* (Eskilstuna 1867); § 3, *Stadgar för Trönö arbetareförening* (1868 utan tryckkort); § 20, *Stadgar för Stockholms arbetare-förening* (Stockholm 1869); § 2, *Trosa arbetareförenings stadgar* (Eskilstuna 1877).

37. Pählman & Sjölin (1944) s. 10–39, 88–109; Edgren (1987) s. 294–303.

38. § 10, *Stadgar för Stockholms arbetare-förening* (Stockholm 1868).

39. § 12, *Stadgar för Bildnings-cirkeln i Christianstad* (Kristianstad 1848).

uppföra sig civiliserat. Uppförandereglerna skulle följas utanför sammanslutningarna och inte bara inom dessa.⁴⁰

Ett dåligt uppförande i samhället utanför kunde straffa sig. Att vara "välfrejdad", att inte ha råkat i vanfrejd, förekom ofta som en premiss för att få bli medlem och för att kunna vara kvar.⁴¹ Vanfrejd var en juridisk term som sedan 1734 var kopplad till en persons rättigheter och skyldigheter. I 1734 års lag infördes nämligen en rad ärelöshetsstraff som kombinerades med andra typer av hårda straff. En person som till exempel dömdes till döden kunde samtidigt bli dömd till vanfrejd. Detta fick en än större betydelse i 1864 års straffrätt då de uppenbara skamstraffen avskaffades, men där i stället "förlust av medborgerligt förtroende" infördes och kvarstod som påföljd till 1937. Nu delades detta straff även ut för relativt sett mindre brott än till exempel mord och misshandel.⁴² Den som hade dömts till förlust av medborgerligt förtroende var alltså vanfrejdad, vilket innebar att personen till exempel inte fick rösta i kommunala val eller ta anställning.⁴³

Mycket av ordningsreglernas innehåll gällande hur medlemmarna skulle bete sig i föreningsverksamheten handlade om att man inte fick dricka sig full eller slåss. På cirklarnas och föreningarnas fester kunde kaffe, vin och öl förekomma, men däremot inte spritdrycker. Fylleri och bråkighet betraktades som ett högst opassande uppförande. Här behöv-

40. § 9, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Göteborg* (Göteborg 1847); § 9, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Falun* (Falun 1849); § 5, *Stadgar för Wernersborgs bildnings-cirkel* (Vänersborg 1849); § 6, *Stadgar för föreningen Arbetarnes ring i Winnersjö, Hedesunda* (Gävle 1886); § 25, *Reglemente för maskinistföreningen i Malmö* (Malmö 1880); § 11, *Reglemente för sällskapet Alwitzia i Norrköping* (Norrköping 1865); § 5, *Stadgar för arbetarnes ring i Söderhamn och dess omnejd* (Söderhamn 1883).

41. Se t.ex. § 3, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Carlskrona* (Karlskrona 1848); § 16, *Stadgar för arbetare-föreningen i Malmö* (Malmö 1851); § 16, *Stadgar för bildnings-föreningen i Örebro* (Örebro 1850); § 3, *Förnyade stadgar för bildnings-cirkeln i Göteborg* (Göteborg 1855); § 4, *Stadgar för bildnings-föreningen i Gefle* (Gävle 1861); § 3, *Stadgar för Trollhättans arbetareförening* (Vänersborg 1867); § 5, *Stadgar för Trönö arbetareförening, gillade och antagne på allmän sammankomst den 26 april 1868* [u. år el. tryckort]; § 2, *Stadgar för Ystads arbetareförening* (Ystad 1869); § 1, *Reglemente för Wadstena arbetare-förening samt inom densamma bildade institutioner* (Vadstena 1873); § 3, *Stadgar för Gefle arbetareförening* (Gävle 1874); § 2, *Stadgar för Waldemarsviks arbetareförening* (Norrköping 1877); § 1, *Stadgar för By arbetareförening* (1879 utan tryckort); *Stadgar för Fellingsbro arbetareförening* (Arboga 1883); *Stadgar för Sontorps arbetareförening* (Norrköping 1882); § 2, *Stadgar för föreningen arbetarnes ring i Skövde* (Skövde 1884); § 1, *Stadgar för grof arbetarnes fackförening i Ystad* (Ystad 1885); § 2, *Reglemente för Linköpings arbetare-förening* (Linköping 1887).

42. Göran Inger, *Vanfrejd: Från infamia till förlust av medborgerligt förtroende* (Uppsala 2001) s. 291–298.

43. Inger (2001) s. 291–298.

de medlemmarna med andra ord kunna utöva självkontroll.⁴⁴ Det kan också tilläggas att spel om pengar i några fall var förbjudet.⁴⁵ Konsten att kunna hushålla med sina resurser betraktades som en dygd i sig.⁴⁶ Angående att hushålla med resurser så bör plikten att betala in sina skulder och avgifter nämnas. Kvartals- och årsavgifter skulle erläggas i tid. Det kunde till och med bli aktuellt med uteslutning om en medlem slarvade med att göra rätt för sig.

Lundgren har visat att bildningscirkelarna formulerades som en kontrast till den bråkiga hantverkarkulturen. Bildningscirkeln skulle civilisera medlemmarna, inte minst genom att låta de arbetande umgås med borgarklassen i fostrande samkväm, och via olika utbildningsinsatser. De skulle där fostras till kompetenta medborgare som kunde sköta om sig själva och anpassa sig till den borgerliga samhällsordningen.⁴⁷ Vi kan förstå ordningsreglernas innehåll i linje med detta resonemang. Utan tvekan var dessa tänkta att upprätthålla men också överföra den etik som krävdes för att visa sig värdig i de härskande klassernas ögon, och samtidigt motverka vissa drag i den ”bråkiga arbetarkulturen”, som ansågs råa och osmakliga.⁴⁸ På det stora hela kan man även dra tydliga paralleller mellan den goda föreningsmedlemmen, som ordningsstadgarna sökte mejsla fram, och det skötsamhetsideal Ambjörnsson observerade i Holmsunds arbetarkultur under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.⁴⁹ Tveklöst var en slags skötsam arbetare en del av ordningsreglernas föreställda idealperson. Inte minst märks det i den kraft som lades på att beivra fylleri och andra ordningsstörande beteenden.

Samtidigt som vi kan se spåren av den så kallade skötsamheten i ordningsreglernas moraliska normer fanns där också tydliga spår av fostran i medborgerliga kunskaper. Som nämnts idkade föreningarna en variant av representativt folkstyre. Medlemmarna hade därmed i teorin ett täm-

44. Se t.ex. § 14, *Stadgar för Ystads arbetareförening* (Ystad 1869); § 10, *Reglemente för Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1872); § 6. Se t.ex. § 6, *Stadgar för Örebro arbetareförening* (Örebro 1882); § 20, *Stadgar för Ystads arbetareförening* (Ystad 1882).

45. § 3, *Stadgar för Gefle arbetareförening* (Gävle 1866).

46. § 10, *Stadgar för Bildnings-cirkeln i Wadstena* (Vadstena 1849); *Förnyade stadgar för bildnings-cirkeln i Göteborg* (Göteborg 1855); *Stadgar för Trollhättans arbetareförening* (Vänersborg 1867).

47. Lundgren (2003) s. 214–215.

48. Om borgarklassens syn på samhällets lägre skikt under perioden, se Birgit Pettersson, *”Den farliga underklassen”: Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå 1983) s. 259–268; Horgby (1993) s. 67–68; Berg (2017) s. 83–86.

49. Ambjörnsson (1988).

ligen stort inflytande över verksamheten. De förväntades delta i debatter, tala inför människor och rösta fram de bäst lämpade företrädarna för deras intressen. Men de förväntades också uppföra sig på ett respektabelt sätt i förhandlingarna. I ordningsstadgarna för Gävle arbetareförening formulerades uppförandet så här:

Under föreningens sammankomster skall hvar och en uppföra sig anständigt samt med tystnad åhöra de föredrag, som kunna i fråga komma. Medlem, som på ett eller annat sätt stör sammankomst och icke låter sig af ordningsmans tillsägelse rätta, kan genast från samlingsrummet aflägsnas.⁵⁰

Anständighet och tystnad hörde samman och ställdes i motsats till att störa eller inte lyda tillsägelser. Om inte dessa föreskrifter följdes kunde medlemmen bli utslängd från sammankomsten. Det finns till och med exempel på skrivelser som visar att det faktum att en medlem förde oväsen – i kombination med att han i övrigt hade ”ett lastbart eller oanständigt levnadssätt” – kunde leda till uteslutning.⁵¹ Kravet på att uppföra sig anständigt och att inte bete sig ”oskickligt” var en generell ordningsföreskrift i flera föreningar. Det handlade om att uppträda kompetent, att ej avbryta talarordningen eller att svära när man väl fick ordet.⁵² Tystnad var så klart inte alltid föreskrivet, debatter och diskussioner uppmanades, men medlemmarna fick inte samtala hätskt eller kränka varandra. Privilegiet att få tala och uttrycka sin mening kunde snabbt dras in om ordföranden ansåg att man brutit mot anständigheten.⁵³

I arbetarföreningsrörelsen kom egalitära föreställningar om brödraskap och ömsesidig samverkan att inkorporeras i reglerna. En huvudregel när det kommer till hur debatter eller diskussion om föreningens mål och medel skulle föras, var att de inte fick präglas av ohövliga ordstrider eller konflikter. Medlemmarna uppmanades att se på varandra som lika mycket värda, som medmänniskor och att anamma ett agerande där

50. § 2, *Stadgar för Gefle arbetareförening* (Gävle 1874).

51. § 2, *Trosa arbetareförenings stadgar* (Eskilstuna 1877).

52. § 9, *Reglemente för Malmö arbetare-förening 1868* (Malmö 1869); § 14, *Reglemente för Visby arbetareförening* (Visby 1878).

53. § 10, *Stadgar för Bildnings-cirkeln i Wadstena* (Vadstena 1849); § 20, *Reglemente för arbetareföreningen i Eskilstuna* (Eskilstuna 1867). Se även § 11, *Stadgar för Stockholms arbetare-förening* (Stockholm 1867); § 14, *Reglemente för Visby arbetareförening* (Visby 1878); § 7, 13, *Program och stadgar för Ystads arbetarklubb* (Malmö 1888).

”den ene får icke anse sig ega något företräde framför den andre, utan skall enhvar den andre bemöta på ett humant och broderligt sätt”.⁵⁴ Alla regler som handlade om samkväm och umgänge på möten innehöll föreställningar om att man skulle visa varandra respekt. Personliga påhopp var strikt förbjudna och man uppmanade medlemmarna att de skulle agera ”humant och broderligt” i alla sammanhang.⁵⁵ Sammantalet skulle detta uppförande bevara den ”parlamentariska ordningen” och därmed säkerställa att föreningarnas politiska struktur – folkstyret – skulle fungera.⁵⁶ Systemets regler påbjöd, åtminstone i teorin, funktionsdugliga och skötsamma föreningsmedlemmar som gjorde både vardagens sammankomster och den parlamentariska organisationsstrukturen möjlig. Vidare innehöll systemet aspekter som var förutsättningarna för en mer ideologisk fostran till skötsamhet. Utan en parallell fostran till tystnad och foglighet hade måhända uppbyggliga föreläsningar om självkontroll och nykterhet inte kunnat äga rum.

Valda auktoriteter

Sanktionssystemet hade vissa aktörer som hade till uppgift att se till att ordningsreglerna upprätthölls samt straffa och döma de som bröt mot dem. Vilka var sanktionssystemets auktoriteter och vilken maktrelation skapades mellan dessa och medlemmarna? Det har redan framgått i föregående avsnitt att styrelserna och särskilt ordföranden skulle granska vad som sades på mötena och se till att föreningspolitiken fungerade smärtfritt. De förtroendevalda hade därmed ett särskilt kontroll- och fostransuppdrag. Medlemmarna valde sina representanter och dessa hade de polisiära och straffande funktionerna. När valet var över och styrelsen och ordföranden var på plats, var det medlemmarnas skyldighet att lyda dessa. Medlemmarna skulle böja sig under föreningarnas stadgar och de representanter de själva valt. Att vara foglig, lättstyrd och ordningsam var utan tvekan ett uppförande som systemet implicerade.⁵⁷ Representanterna – styrelseledamöterna och särskilt dess ordförande –

54. § 9, *Reglemente för Malmö arbetareförening* (Malmö 1868).

55. *Reglemente för Wists och Landeryds handtwerks- och arbetareförening* (Linköping 1882). Se även § 5, *Reglemente för sällskapet nytta och nöje inom arbetarföreningen i Norrköping* (Norrköping 1865); § 16, *Stadgar för Ystads arbetareförening* (Ystad 1869); § 36, *Reglemente för arbetareföreningen vid Bångbro jernverk* (Örebro 1877).

56. § 13, *Reglemente för Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1872); § 5, *Reglemente för Wists och Landeryds handtwerks- och arbetareförening* (Linköping 1882).

57. Berg (2017) s. 80–92.

skulle lära sig agera som ett slags fostrande förvaltare. Stadgarna lade därmed fast en hierarkisk maktrelation mellan medlemmarna och de representanter som de valde.

De förtroendevalda var de högsta auktoriteterna och de som hade ett övergripande ansvar för att se till att reglerna efterföljdes. Ordföranden hade ett särskilt ansvar för att se till att diskussionerna och mötesordningen efterlevdes på stormöten. Det var ordförandens uppgift att se till att den korrekta parlamentariska ordningen följdes och att ordet fördelades rättvist.⁵⁸ Det var också ordförandens ansvar att förhindra störande avbrott eller att förhandsgranska tal och föredrag för att förhindra att olämpliga ämnen diskuterades.⁵⁹ Det var dock styrelserna som kom att ha den granskande och dömande makten samt uppdraget att dra upp strategier för att ordningsreglerna följdes. Men vilka strategier utvecklades för att se till att medlemmarna följde reglerna? Kort uttryckt handlade det om olika strategier för informationsinhämtning och övervakning. Och i syfte att illustrera hur det kunde se ut i praktiken ska en djupdykning göras i fallet Malmö arbetareförening under 1860-talets slut.

Ovan nämndes att ett grundläggande bekymmer var att ha kontroll över att de personer som vistades i lokalerna verkligen var medlemmar och att de hade betalat sin avgift. De här problemen ledde till skapandet av olika slags kunskapsinsamlingsprojekt och övervakningsinsatser. För att öka kontrollen av medlemmarna inledde Uppbördskommittén i Malmö arbetareförening en stor dokumentationsprocess under sommaren 1868.⁶⁰ Uppbördskommittén hade ansvaret för insamlingen av medlemsavgifter. Kommittén beslutade att medlemmarna skulle anmäla både yrke och bostadsplats till enheten och att ett register skulle upprättas. Under de följande åren skulle den komma att använda alltifrån restlängder och muntliga påtryckningar till uppsökande verksamhet för att medlemmarna skulle göra rätt för sig. Den uppsökande verksam-

58. Se t.ex. § 7, *Regler för Göteborgs bagare-gesäll och arbetare-förening* (Göteborg 1865); § 10, *Stadgar för arbetare-föreningen i Malmö* (1851); § 14, *Reglemente för Visby arbetareförening* (Visby 1878); § 18, *Reglemente för Wahlbo arbetareförening* (Gävle 1877); § 24, *Reglemente för Wadstena arbetare-förening samt inom densamma bildade institutioner* (Vadstena 1882); § 13, *Reglemente för Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1872); § 6, *Stadgar för Thorshälla stads och Nyby bruks arbetareförening* (Eskilstuna 1871).

59. § 7, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Linköping* (Linköping 1847); § 6, *Stadgar för Trollhättans arbetareförening, antagna vid allmän sammankomst den 14 juli 1867* (Vänersborg 1867).

60. Styrelseprot. 23/7 1868, § 3, Protokoll 1867–1869, Malmö arbetareförenings arkiv (MAF), MSA.

heten kom för övrigt att genomföras av unga pojkar som gick från dörr till dörr i Malmös olika arbetarkvarter och åskade pengarna.⁶¹ Med dessa detaljerade listor blev det dock möjligt att övervaka vilka som bevistade föreningens lokaler.

En annan strategi som användes för att identifiera och övervaka medlemmarna var obligatoriskt bärande av föreningstecknet. Om man besökte en föreningssammankomst, utan att ha detta tecken nålat utanpå kläderna kunde man bli utkastad.⁶² Tecknen blev för övrigt mer specialiserade över tid. I december 1869 beslutades att alla medlemmar skulle utrustas med ett personligt medlemsmärke. Dessa kort – gula för män och ljusröda för kvinnor – skulle ha ägarens namn på baksidan.⁶³

Den här praktiken kan tolkas som att föreningens identifikation av sina medlemmar ökade – att den anonyma gruppen behövde göras läsbar för föreningsmyndigheten – och att kunskapsproduktionen om dem därmed var en teknik för maktutövning. Mer kunskap betydde i detta fall en starkare kontroll över medlemsflocken. Här kan paralleller dras till Foucaults karaktärisering av den disciplinära maktens stil. Föreningarna hade sina varianter av observation och sätt att säkerställa att rätt människor befann sig i rummet.⁶⁴

En särskild strategi som tillämpades just för att hålla koll på medlemmarna och få föreningsvardagen att fungera var att tillsätta särskilda ordningsmän. Ordningsmän förekom i både bildningscirklarna och arbetareföreningarna.⁶⁵ De flesta korporationer, köpingar och privata etablissemang hade länge haft ordningsmannafunktionärer. De traditionella gesällskapen hade en tradition av att ha ordningsmän som till exempel hanterade sjukförsäkringarna. Ordningsmän som civil tjänstekte-

61. Prot. styrelse 6/7 1869, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA; Prot. styrelse 6/7 1869, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA; Prot. styrelse 4/3 1870, Protokoll 1870–1872, MAF, MSA.

62. § 10, *Reglemente för Malmö arbetareförening* (Malmö 1868).

63. Prot. styrelse 13/3 1869, Protokoll 1867–1869, F:1, MAF, MSA.

64. Foucault (1995) s. 170–194.

65. § 9, *Stadgar för Jönköpings bildningsförening* (Jönköping 1847); § 17, *Förnyade stadgar för bildnings-cirkeln i Göteborg* (Göteborg 1848); "Reglemente för Norrköpings Arbetareförening, gillat och antaget vid allmänt sammanträde den 26 januari 1862", avskrift i Pählman & Sjölin (1944) s. 272–278; § 20, *Stadgar för Stockholms arbetareförening* (Stockholm 1867); § 15–16, *Stadgar för Ystads arbetareförening* (Ystad 1869); § 13, *Stadgar för Thorshälla stads och Nyby bruks arbetareförening* (Eskilstuna 1871); § 24, *Reglemente för Vadstena arbetareförening samt inom densamma bildade institutioner* (Vadstena 1873); § 39, *Stadgar för arbetarnes ring i Söderhamn och dess omnejd* (Söderhamn 1883); § 8, *Stadgar för arbetarnes ring i Waxholm* (Stockholm 1884). Se även § 24, *Reglemente för maskinistföreningen i Malmö* (Malmö 1880).

gori började dessutom tillsättas under 1700-talet mot bakgrund av att vissa städer och köpingar införde så kallade ordningsstadgar vid denna tid.⁶⁶ Ordningsmän var med andra ord en del av den offentliga såväl som privata maktutövningen vid 1800-talets mitt. Måhända är det därför föreningarna valde denna övervakningsstrategi.

Till skillnad från den offentliga maktens ordningsfunktionärer, eller privata kaffehus, tillsattes föreningens ordningsmän av medlemmarna själva. Återigen är det viktigt att understryka de, med modern terminologi, demokratiska inslagen i sanktionssystemet. I likhet med den offentliga maktens sätt att fungera fanns dock en inarbetad könsmaktordning i arbetarnas och hantverkarnas föreningar. Det var enbart män som fick bli ordningsmän. Männen kunde antingen utses av styrelsen, med andra ord indirekt av medlemmarnas valda representanter, eller väljas direkt av hela föreningen vid ett stormöte. I bland annat Stockholm var dock alla manliga medlemmar tvungna att tjänstgöra som ordningsmän efter ett rullande schema. Därmed förväntades alla manliga medlemmar delta i administrationen av sig själva.⁶⁷

Ordningsmännaämbetet i organisationerna var en auktoritet som medlemmarna var skyldiga att lyda.⁶⁸ Dess uppgifter var i första hand att övervaka dem som vistades på sammankomster och utöva myndighet genom att varna eller avlägsna felande personer. Under stormöten och fester hade ordningsmännen till exempel i uppgift att bevaka att det bara var medlemmar som vistades på stället. Männen kollade de inpasserades medlemskort eller, i förekommande fall, medlemstecken. Förutom att hålla uppsikt fanns även en kunskapsinsamlade del i tjänsten. Ordningsmännen skulle dokumentera och föra anteckningar över de som inte skötte sig, och anmäla dessa till ordföranden eller styrelsen.⁶⁹

66. "Ordningsman", *Nordisk familjebok* (1923–1937:20) s. 841; "Ordningsman", *Svenska Akademiens ordbok* <<https://www.saob.se>> (29/10 2019).

67. § 11, *Stadgar för Stockholms arbetareförening* (Stockholm 1869); § 13, *Stadgar för Thorsköpings stads och Nyby bruks arbetareförening* (Eskilstuna 1871).

68. Se t.ex. § 24, *Reglemente för Wadstena arbetare-förening samt inom densamma bildade institutioner* (Vadstena 1873); § 39, *Stadgar för arbetarnes ring i Söderhamn och dess omnejd* (Söderhamn 1883).

69. Se t.ex. § 11, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Stockholm* (Stockholm 1847); § 6, *Stadgar för Alingsås bildnings-förening* (Göteborg 1849); § 9, *Stadgar för bildnings-föreningen i Örebro* (Örebro 1850); § 11, *Stadgar för Stockholms arbetare-förening* (Stockholm 1869); § 13, *Stadgar för Thorsköpings stads och Nyby bruks arbetareförening* (Eskilstuna 1871); § 8, *Stadgar för arbetarnes ring i Waxholm* (Stockholm 1884); § 7, *Reglemente för sällskapet Alvitzia i Norrköping* (Norrköping 1865); § 19, *Stadgar för Örebro arbetareförening* (Örebro 1882).

En närmare analys av Malmö arbetareförening kan belysa hur ordningsmannakåren fungerade. Sensommaren 1868 stod föreningens läslokal färdig. Här kunde medlemmarna uppehålla sig varje eftermiddag från klockan fyra till tio och läsa böcker eller dagstidningar. I samband med läslokals öppnande diskuterades hur man skulle se till att folk skötte sig där. Efter en diskussion inom styrelsen beslöt man att en rad uppföranderegler skulle sättas upp inne i lokalen. Reglerna var negativa i den meningen att de berättade om vilka uppträdanden som inte var tillåtna. Man fick bland annat inte vara osnyggt klädd eller ta med sig sin hund, vara full eller röka tobak i lokalen. Vidare inskräptes att man över huvud taget inte fick samtala i rummet, här skulle "ständigt råda tystnad". I anslutning till läsrummet fanns förvisso ett så kallat samtalsrum, öppet för diskussioner och föredrag, men pratet fick aldrig bli så högljutt att läsarna stördes. Slutligen stadgades att det var absolut förbjudet att skada eller föra med sig böcker eller tidningar ut ur lokalen.⁷⁰

För att se till att dessa regler uppehölls bestämde sig styrelsen för att upprätta en ordningsmannakår. Malmöföreningens sysslor sköttes av underliggande kommittéer som rapporterade till styrelsen. Frågor som gällde föreningens biblioteksverksamhet sköttes av Kommittén för bildning och nöje. Denna fick i uppdrag att utse 30 medlemmar som turvis skulle närvara i lokalen under veckodagarna och "föra uppsigt öfver ordningen derstädes".⁷¹ För att utmärka sig beslutades att ordningsmännen skulle bära föreningens särskilda band eller tecken när de var i tjänst i lokalen.⁷²

Efter ett halvår utökades ordningsmannakårens numerär och uppgifter. Nu beslutades att "en ordningsmannacorps om 40 man af föreningens manliga medlemmar skulle organiseras".⁷³ De skulle ha hand om ordningsfrågor inte bara i läslokalen utan vid alla former av sammanträden, utflykter och fester. Styrelsen gav dem nu "full myndighet att tillrättvisa dem felande" samt i uppgift att återrapportera alla överträdelser. Kåren kom därmed att få en tydligare polisiär funktion. Samtidigt fick den en mer hierarkisk struktur. Ordningsmannakåren skulle inom sig välja en förman. Förmannens uppdrag var att upprätta ett tjänsteschema

70. Prot. styrelse 11/8 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

71. Prot. styrelse 11/8 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

72. Prot. styrelse 25/9 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

73. Prot. styrelse 24/2 1869, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

för olika kommenderingar och fungera som kårens dagliga ledare.⁷⁴ De parlamentariska och egalitära aspekterna av den disciplinära mekanismen var således även närvarande i kåren.

Malmö arbetareförening upphörde 1872. Ur dess askor reste sig Malmö Nya Arbetareförening som kom att överleva resten av seklet. Det fanns personella och praktiska överlappningar mellan de två sällskapen. En instans som fördes vidare var just ordningsmannakåren. År 1874 tillsattes en särskild kommitté bestående av fyra män – en tobaksspinnare, en murare, en ljusstöpare och en svarvare – som under de kommande åren administrerade kåren.⁷⁵ År 1878 hade dess föreskrifter blivit så pass omfattande att ett eget särskilt regelverk trycktes. Ordningsmannakåren bestod nu av fyra avdelningar med sju man i varje avdelning samt en utsedd avdelningsförman. Avdelningarna tjänstgjorde turvis. De hade dessutom specifika tjänstgöringsbrickor som tydligt signalerade deras auktoritetsposition.⁷⁶

De nya reglerna innehöll de vanliga föreskrifterna om uppdraget att övervaka, varna och vakta både medlemmarna och föreningens lokaler. Men till skillnad från tidigare exempel, både från Malmö och i andra städer, hade föreskrifter om korrigeringen av ordningsmannakåren i sig själv blivit allt fler. Hälften av de 16 paragraferna handlade om vad ordningsmännen själva inte fick göra och vad som hände om de missbrukade sin position. Till exempel fick ordningsmännen inte dricka eller dansa vid sammankomsterna. De fick heller inte låna ut sin tjänstgöringsbricka till någon eller smugla in folk de kände på festerna. Blev någon påkommen med att missbruka sin ställning låg ansvaret hos avdelningschefen eller en styrelseledamot att varna honom.⁷⁷ Kontrollen och övervakningen flyttade således successivt in i den kår som hade ansvaret att kontrollera andra.

Sanktionssystemet, betraktat som en disciplinär mekanism, utformade en hierarkisk maktrelation mellan de förtroendevalda och medlemsskaran. Systemet gjorde representanterna till auktoriteter med fostrande, övervakande och dömande roller. Medlemsskaran fostrades till att acceptera denna ordning. Att vara en foglig föreningsmedborgare kan därmed ses som en kompetens som systemet skapade.

74. Prot. styrelse 24/2 1869, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

75. Prot. ordningsmannakåren 29/1 1874, Protokoll 1872–1877, MNAF, MSA.

76. *Regler för ordningsmannakåren inom Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1878).

77. *Regler för ordningsmannakåren inom Malmö nya arbetareförening* (Malmö 1878).

Varning, böter och uteslutning

Som vi såg i de föregående avsnitten fanns föreskrivna goda och dåliga ageranden. En god föreningsmedborgare betalade in sin avgift i tid, var foglig och följde reglerna, var identifierbar, tyst, ordnad, förstod mötesordningen, lydde sina auktoriteter och bemötte övriga föreningsmedborgare på ett humant och broderligt sätt. Den felande medlemmen misslyckades med detta. Han eller hon var oansvarig med medlemsavgifterna och sig själv, hade ingen självkontroll, blev full på festerna och bröt helt enkelt mot den etik som genomsyrade föreningarna. Hittills har de straff som utdelades när medlemmarna bröt mot reglerna florerat litet i bakgrunden, men det är nu avslutningsvis dags att analysera vilka straff som användes för olika förseelser och hur det gick till när en medlem blev misstänkt för ett felsteg.

Arbetsorganisationerna använde sig av fyra olika slags straff: varningar, böter, tillfällig uteslutning samt permanent uteslutning. Varningar utdelades ofta som en första åtgärd och verkar ha varit en av de vanligaste straffen för enstaka fall av dåligt uppförande. För det mesta handlade det om att medlemmar varit berusade eller bröt talarordningen vid förhandlingar.⁷⁸ Om den varnade inte lydde – fortsatte att till exempel dyka upp full på möten och föra liv eller att bara strunta i varningen – blev det dock permanent uteslutning.⁷⁹

Försummelse att betala avgifter i tid straffades med böter. Stadgarna understryker särskilt betydelsen av att medlemmarna skulle betala sin medlemsavgift i tid, annars kunde olika slags viten eller till och med uteslutning vänta.⁸⁰ Tidsgränserna för hur länge man kunde dröja med betalningen varierade. I Vadstena blev man utslängd om man inte betalat avgiften inom 14 dagar – i Göteborgs bildningscirkel dröjde det tre

78. Se t.ex. Styrelseprot. 24/2 1869, § 6, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

79. § 10, *Stadgar för bildningscirkeln i Malmö* (Malmö 1848); § 10, *Stadgar för Bildningscirkeln i Vadstena* (Vadstena 1849); § 9–10, "Instruktion för direktionsordningsmän och vaktmästare", *Reglemente för sällskapet Alvitzia i Norrköping* (Norrköping 1865); § 4, *Stadgar för Örebro arbetareförening* (Örebro 1882); § 4, *Stadgar för Vingåkers arbetareförening* (Nyköping 1882); § 6, *Stadgar för arbetarnas ring i Bollnäs och dess omnejd* (Gävle 1883); § 27, *Stadgar för Torsåkers arbetareförening* (Gävle 1885).

80. § 1:4, *Förslag till nytt reglemente för skråreri-sällskapet i Norrköping* (Norrköping 1839); § 10, *Stadgar för bildningscirkeln i Malmö* (Malmö 1848); § 9–11, *Regler för Göteborgs bagaregesäll och arbetareförening* (Göteborg 1865); § 4, *Reglemente för sällskapet nytta och nöje inom arbetareföreningen i Norrköping* (Norrköping 1865); § 3, *Stadgar för Thorshälla stads och Nybybruks arbetareförening* (Eskilstuna 1871); § 4, *Reglemente för arbetareföreningen i Eskilstuna* (Eskilstuna 1867).

år innan man automatiskt blev utslängd.⁸¹ Alla förtroendevalda auktoriteter kunde straffas. I Malmö nya arbetareförening utdömdes böter till styrelsemedlemmar som kom för sent till styrelsemöten.⁸²

Uteslutning för livet var tveklöst det hårdaste straffet. Men för att dömas till det krävdes upprepade eller grova förseelser. För att denna åtgärd skulle komma till användning tycks det ha krävts upprepade eller grova förseelser.⁸³ I det genomgångna källmaterialet från föreningarna jag valt att studera på djupet rör det sig om fylleri, våld, onständighet eller olovlig låneverksamhet. I det följande ska jag ta upp två uteslutningsfall från Göteborgs bildningscirkel som visar hur gränserna drogs upp. I Göteborgs bildningscirkels regler från 1847 stod det att direktionen hade rätt att utesluta en ledamot som genom sitt uppförande inom eller utom cirkeln gick emot stadgarnas anda.⁸⁴ Antalet personer som uteslöts – antalet fall som finns dokumenterade i cirkelns styrelseprotokoll – var dock bara två under de 15 år cirkeln var verksam.

År 1848 uteslöts en av bildningscirkelns, enligt egna uppgifter, 1 000 medlemmar.⁸⁵ Det var en murargesäll vid namn Sandberg och hans brott var att han hade deltagit i ett upplopp i staden. Än värre var att han hade blivit gripen av myndigheterna och fängslats.⁸⁶ Upplopp och resningar tillhörde den icke-organiserade delen av arbetarnas politiska kultur vid denna tid. Man kan därför tänka sig att Sandberg genom att delta i ett upplopp och dessutom bli fängslad, bröt mot den organiserade arbetareföreningsrörelsens normer. Han levde upp till den dominerande borgerliga diskursen om den farliga underklassens ageranden; och en sådan person kunde inte stanna kvar i cirkelns gemenskap. Vidare visar fallet att cirkeln tog fasta på att agerandet utanför cirkeln spelade roll.

81. § 10, *Stadgar för Bildnings-cirkeln i Wadstena* (Vadstena 1849); *Förnyade stadgar för bildnings-cirkeln i Göteborg* (Göteborg 1855).

82. Se t.ex. Prot. styrelse 26/12 1876, Protokoll 1872–1877, MNAF, MSA; Prot. styrelse 17/1 1885, Protokoll 1885–1903, MNAF, MSA.

83. Se t.ex. § 22, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Stockholm* (Stockholm 1847); § 17, *Stadgar för bildnings-föreningen i Örebro* (Örebro 1850); § 4, § 21, *Reglemente för arbetareföreningen i Eskilstuna* (Eskilstuna 1867); § 3, *Stadgar för Trönö arbetareförening* (1868 utan tryckort); § 20, *Stadgar för Stockholms arbetare-förening* (Stockholm 1869); § 2, *Trosa arbetareförenings stadgar* (Eskilstuna 1877).

84. § 9, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Göteborg* (Göteborg 1847).

85. Prot. styrelse 5/1 1848, Bildningscirkelns protokoll, Bildningscirkeln i Göteborg 1847–1863 (GBC), Göteborgs universitetsbibliotek (GUB).

86. Prot. styrelse 5/1 1848, Bildningscirkelns protokoll, GBC, GUB.

Det andra uteslutningsfallet som kan bekräftas är från 1852. Denna gång bestod brottet i dåligt uppförande inom cirkeln. Bildhuggargesäl- len Bolin blev utesluten den 15 mars 1852. Hans brott var att han uppfört sig oanständigt på ett av de gillen som cirkeln anordnade ett par gånger per termin.⁸⁷ Gillena var föreningens officiella sammanträden och även ett tillfälle att umgås, lyssna på föredrag och kanske dricka lite vin, men absolut inte spritdrycker. Brottet preciserades inte närmare, men troligt- vis handlade det om fylleri och allmän bråkighet.

Hur det gick till när en medlem skulle straffas varierade. I en del or- ganisationer var det styrelsen som diskuterade och prövade de enskilda fallen och hade makten att utesluta.⁸⁸ I vissa fall står det bara att ledamoten automatiskt ska betraktas som utkastad om vissa förseelser begåtts, utan att närmare precisera vilka som fattade beslut om uteslutningen.⁸⁹ Ibland tillämpades ett omröstningssystem. I Örebrocirkeln skulle en an- målan officiellt komma från ordningsmannen till styrelsen. I nästa steg skulle ordförande direkt, på samma tillställning som förseelsen ägt rum, välja ut fem personer bland föreningens samtliga myndiga personer. Denna så kallade ordningsnämnd skulle sedan pröva fallet och rösta om medlemmens förseelser var så allvarliga att han borde bli utesluten. För beslut om avstängning krävdes att fyra av de fem medlemmarna röstade för uteslutning.⁹⁰ Här tillämpades med andra ord ett slags juryssystem.

För att ytterligare illustrera hur bestraffningen gick till i praktiken, och de brott som kunde ligga till grund för uteslutning, ska Malmö ar- betareförening återigen studeras närmare. Liksom på de flesta håll var styrelsen den instans som genom inbördes omröstning beslutade i dis- ciplinärenden och om att straffa medlemmar.⁹¹ Styrelsens makt över medlemsflocken var därmed ganska stor. Styrelsen fick reda på vilka medlemmar som hade uppfört sig dåligt dels genom egna övervaknings- apparater, dels genom inkomna skrivelser eller ryktesspridning. Rykten

87. Prot. styrelse 15/3 1852, Bildningscirkelns protokoll, GBC, GUB.

88. § 9, *Stadgar för bildnings-cirkeln i Götheborg* (Göteborg 1847); *Stadgar för Bildnings-cir- keln i Christianstad* (Kristianstad 1848); § 20, *Stadgar för bildningscirkeln i Fahlun* (Falun 1849); § 8, *Stadgar för Wernersborgs bildnings-cirke* (Vänersborg 1849); § 13, *Reglemente för Malmö arbetareförening* (Malmö 1868).

89. § 4, *Stadgar för Ystads arbetareförening* (Ystad 1882); § 27, *Stadgar för Torsåkers arbetare- förening. Gillade och antagna den 4 mars 1883* (Gävle 1885).

90. § 17, *Stadgar för bildnings-föreningen i Örebro* (Örebro 1850); § 8, *Stadgar för Wernersborgs bildnings-cirke* (Vänersborg 1849); § 4, *Stadgar för Thorshälla stads och Nyby bruks arbetare- förening* (Eskilstuna 1871).

91. § 13, *Reglemente för Malmö arbetare-förening* (Malmö 1868).

låg till exempel till grund för att skomakare Pettersson blev ett ärende. Pettersson anklagades för pantlåneri i juli 1868 – procentarverksamhet var strikt förbjudet bland medlemmarna. Trots att inga bevis framkommer i protokollen uteslöts han i december samma år.⁹²

Ett annat exempel finner vi i fallen med de ”osedliga qvinspersonerna” som togs upp på styrelsemöten sommaren 1868. Det var inte tillåtet att bli medlem om man tillhörde kategorin ”lätsinniga qvinnfolk”.⁹³ Enligt rykten som kommit styrelsen till känna hade en rad ”vanryktade” kvinnor gått med i föreningen. Vanryktad kan i detta fall betyda att de var kända för sin dåliga livsstil. Om vi lägger samman de beteckningar som användes om dessa kvinnor i källorna – att de var vanryktade och framför allt osedliga – kan vi måhända ha att göra med kvinnor som drack och förde liv eller kanske var prostituerade. För att hantera dessa rykten och utreda om det fanns någon sanning i dem, beslutade styrelsen att övervaka och upprätta ett register över potentiella normbryterskor.⁹⁴

Arbetet med att identifiera felande kvinnor slutade i en rad uteslutningsärenden under början av 1869.⁹⁵ En konsekvens av hanteringen av de osedliga kvinnorna var att vilka som uteslöts, och varför, skulle meddelas offentligt. Det beslutades också att ordföranden skulle uppmana medlemmarna att ange andra medlemmar som ansågs ovärdiga och inte levde upp till föreningens ordentlighetskrav.⁹⁶ Foucault menar att straff ska analyseras som en ”politisk taktik” med särskilda funktioner.⁹⁷ Föreningens uteslutningsstraff satte tveklöst fokus på den felande medlemmen och dess brott, inte på styrelsen och de ledande som maktutövande instanser. Straffpraktiken i sig var därmed fostrande.

Fallet Malmö arbetareförening kan även illustrera hur de mildare straffen utdelades. Den 23 juli 1868 togs några disciplinärenden upp i styrelsen som handlade om medlemmars uppförande och uttryckssätt. Från medlemmen Gustaf Möller hade det inkommit en skriftlig anmälan om en händelse som ägt rum under föreningens resa till Möllevången tidigare under sommaren. I skrivelsen hävdade Möller att han blivit

92. Prot. styrelse 23/7 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA; Prot. styrelse 22/12 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

93. § 2, *Reglemente för Malmö arbetareförening* (Malmö 1868).

94. Prot. styrelse 23/7 1868, Protokoll 1867–1872, MAF, MSA.

95. Prot. styrelse 12/1 1869, Protokoll 1867–1872, MAF, MSA; Prot. styrelse 9/2 1869, Protokoll 1867–1872, MAF, MSA; Prot. styrelse 13/3 1869, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

96. Prot. styrelse 12/1 1869, Protokoll 1867–1872, MAF, MSA.

97. Foucault (1995) s. 23.

”på ett groft och opassande sätt förolämpad” av skraddaren A. Bursell. Möller yrkade att skraddaren skulle bli tillrättavisad av styrelsen. I samma veva sa några styrelsemedlemmar att de också blivit utsatta för Bursells förolämpningar. Mot bakgrund av uppgifterna bestämde sig styrelsen för att rösta om han skulle få vara kvar i föreningen. Omröstningens resultat var att han fick kvarstå, men han erhöll en allvarlig och sträng varning.⁹⁸ Ytterligare en varning utdelades vid samma möte till utskänkaren A. L. Andersson. Uppgifter hade kommit in till styrelsen, att han vid föreningens stora stämma den 8 maj hade ”uppfört sig på ett bullersamt och förolämpande sätt”.⁹⁹ Båda dessa fall visar hur föreningens styrelse använde tillrättavisandet för att påverka och forma de individer som begått brott mot stadgan om hur medlemmar förväntades uppföra sig.

Medlemmarna hade möjlighet att ifrågasätta de straff de ådömdes. I Malmö arbetareförening fick man besöka styrelsen och föra fram sin sak. Så gjorde en fru Thuleson i mars 1869. Fru Thuleson anförde inför styrelsen att hennes make ”af hätskhet” fått henne utkastad ur föreningen och hon menade att hennes sak stöddes av ett intyg på redlig vandel. Styrelsen kom fram till att det här var ett gift par som uppenbarligen inte kunde leva i fred med varandra. Av den anledningen uteslöts båda två.¹⁰⁰ Tydligt ville man inte att privatlivets drama skulle utspela sig i sammanslutningen.

Det finns andra exempel på att medlemmar ifrågasatte auktoriteternas maktutövning. I februari 1870 kom det in en rad klagomål på hur styrelsen och vaktmästaren Larson i Malmö arbetareförening skötte myndighetsutövningen.¹⁰¹ En medlem vid namn B. Westerbergh frågade i en skrivelse om de nya skärpta kraven på att kunna identifiera medlemmarna med hjälp av särskilda kort var ett ”medel att trakassera medlemmarne och sent och bittida på detta sätt visa sin myndighet?” Bakgrunden var att vaktmästaren Larson, enligt skrivelsen, numera utdelade tillrättavisningar till höger och vänster på daglig basis. Skrivelsen avslutades med att Westerbergh bland annat frågade om det var ”rätt att tvinga medlemmarne att bära Medlemskortet utanpå kläderna eller om

98. Prot. styrelse 23/7 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

99. Prot. styrelse 23/7 1868, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

100. Prot. styrelse 13/3 1869, Protokoll 1867–1869, MAF, MSA.

101. Prot. styrelse 26/2 1870, Protokoll 1870–1872, MAF, MSA.

man ej genom foglighet bör försöka att få detta till en vana?¹⁰² Kritiken ledde dock ingenvart. Redan i mars samma år skärptes övervakningen, vilket diskuterades i förra avsnittet, när det bestämdes att alla människor som bevistade något av föreningens offentliga evenemang skulle bära medlemstecknet.¹⁰³ Att ställa sig framför styrelsen och invända mot straffen eller skicka in skrivelser där man kritiserade övervakningen kan tolkas som motståndshandlingar. Men samtidigt var de opponeringar som låg inom ramen för det auktoriserade systemet för ifrågasättanden. Den här inbyggda mekanismen talar måhända för att de som gjorde motstånd enligt maktens regler kanske var de mest socialiserade medlemmarna av dem alla.

Ska de felande medlemmarnas handlingar i sig förstås som uttryck för egensinne? Egensinne är en passande beteckning för att förstå praktiker som arbetsvägran eller en ovilja att underkasta sig disciplinen på en arbetsplats. Det är också en befogad beteckning på beteenden som inte följde maktens föreskrivna repertoar.¹⁰⁴ Frågan är dock om det är rimligt att dra slutsatsen att sanktionssystemet på det stora hela skulle motverka egensinnet. I min mening är det en förvisso rimlig men för snäv tolkning. Den organiserade delen av arbetarrörelsen avkrävde att vissa uttryck för arbetarnas livsstil skulle lämnas vid tröskeln till föreningslokalen. Det var normbrott som störde föreningens verksamhet och anseende utåt som straffades hårdast. Men det var inte enbart egensinnet som en kollektiv mentalitet eller för den delen underklassens bråkighet som skulle disciplineras. Ser vi det i ett bredare perspektiv var det dock i grunden diversitet, mångfalden av olika uppföranden och handlingar, som skulle avlägsnas. Mångfalden av beteenden som kan betraktas som egensinniga och bråkiga, men också andra såsom att misslyckas med att betala en avgift i tid eller att tala utan att bli tilldelad ordet, utgjorde stora problem som sanktionssystemet försökte motverka. De skötsamma fogliga medborgare som systemet producerade var i första hand enhetliga.

102. Litt. B (skrivelse av B. Westerbergh), Prot. styrelse 26/2 1870, Protokoll 1870–1872, MAF, MSA.

103. Prot. styrelse 4/3 1870, Protokoll 1870–1872, MAF, MSA.

104. Franzén (1991); Horgby (1993) s. 295–303.

Disciplinens politiska funktion

Den här uppsatsen inleddes med uteslutningen av timmerdrängen J. Andersson ur Malmö nya arbetareförening 1872 samt hur det sanktionssystem som granskade och dömde honom kan förstås. I denna uppsats har den tidiga arbetarföreningsrörelsens sanktionssystem begripliggjorts utifrån Michel Foucaults teori om den disciplinära maktens generalisering och effekter. Systemet har studerats som en disciplinär mekanism som fostrade och formade de fattiga och arbetande klasserna som sökte sig till föreningarna.

Allt arbetarföreningsrörelsen fostrade och formade sina medlemmar till goda och skötsamma medborgare via utbildning och ideologiöverföring är välkänt sedan tidigare. Det denna uppsats sökt visa är att arbetarföreningsrörelsen i dess första fas även formade sina medlemmars uppföranden genom att upprätta ett sanktionssystem som präglade det praktiska föreningslivet. Systemet korrigerade den typen av beteenden som inte var reformistiskt och konformt; det var en mekanism som skapade en homogen enhet av politiska och dugliga föreningsmedborgare. Det som korrigerades var en mångfald av olika störande, bråkiga och egensinniga beteenden. Varningar, böter, tillfällig uteslutning eller uteslutning för livet var de straff som användes i detta syfte. I analysen av vilka beteenden som fostrades fram finns tydliga paralleller till det skötsamhetsprojekt som forskningen länge har lyft fram. Här har jag lagt till lite kunskap och visat hur skötsamhet fostrades fram i den vardagliga och praktiska maktutövningen. Vidare har jag visat att sanktionssystemet även fostrade medlemmarna till att lyda och underordna sig sina valda representanter samt att auktoriteterna använde olika slags övervakningstekniker.

I sista hand var sanktionssystemet den disciplinära mekanism som gjorde den parlamentariska föreningsstrukturen möjlig. Systemet formade dugliga föreningsmedborgare med de kunskaper som behövdes för att kunna bedriva organiserad kollektiv politik, samtidigt som det stod i beroendeförhållande till ett liberalt kapitalistiskt samhälle i vardande. Det är därför fruktbart att tala om att systemet hade politiska funktioner. Slutsatsen är alltså att sanktionssystem hade som funktion att få den egalitära representativa modellen för styrning och den frivilliga samverkan att fungera. Den tidiga arbetarrörelsen var därmed genom sitt sätt att fungera en del i produktionen av en framtida samhällsord-

ning; den var medskapare i arbetarklassens socialisering till medborgare i en liberal demokrati.

Som Foucault skrev var disciplinen en integrerad del av den process som ledde fram till att kapitalistiska liberala samhällen utvecklade demokratiska och parlamentariska institutioner.¹⁰⁵ Jag tror att mer omfattande och representativa studier av sanktionssystem kan vara fruktbara för att fortsätta utveckla våra kunskaper om hur arbetarrörelsen fostrade och formade arbetarklassen under industrialiseringens 1800-tal. Härvidlag har jag enbart bidragit med en liten fraktion av vad som är möjligt.

The political function of discipline: Systems of sanctions and citizenship-making in the early workers' associations, c. 1845–1885

This article contributes to the research on how the earliest Swedish workers' associations formed and controlled the poor and politically marginalized classes. Previous research on the fostering functions of organized labour has emphasized that it created a self-governing, reformist and conscientious working class. These studies have largely been based on the educational activities and ideological programs of the movements. This article shows that the workers' organizations, in their first liberal phase, also shaped the behaviour of their members by establishing a system of sanctions. Thus, the essay focuses on a technique of moral regulation that was part of the everyday practice of organizational governance. The system of sanctions is treated and analysed as a disciplinary mechanism in a Foucauldian perspective, focusing on the type of subjects that the system formed and promoted. The first empirical section describes and analyses the basis of the system: the codes of conduct and its regulations. Drinking and disorderly behaviour in general were condemned, as was not being able to follow the right political protocols for being a good member of an association that was based on representative government. Furthermore, the system of sanctions created a relationship of power between the representatives and the majority of members. The former, mainly the governing board and the disciplinary corps, acted as fostering and policing authorities. The authorities were also in charge of deciding the penalties for members who were suspected of breaking the rules.

105. Foucault (1995) s. 222.

Sanctions came in the forms of warnings, fines and expulsions. An in-depth analysis of individual cases shows that immoral and disorderly conduct, inside as well as outside the organizations, was cause for exclusion. The article shows that the sanction system thus served certain political functions. The sanction system formed capable citizens with the knowledge needed to engage in collective organizational politics; and in the end, the knowledge required to take part in a liberal-capitalist society in development.

Keywords: Sweden, 19th century, workers' associations, discipline, sanction system